

1952–1953 METŲ ANTISEMITINĖ KAMPANIJA SOVIETŲ SOCIALISTINIŲ RESPUBLIKŲ SĄJUNGOJE

KASTYTIS ANTANAITIS

Vytauto Didžiojo universitetas

ISSN 1392-0588 (spausdintas)

ISSN 2335-8769 (internetinis)

<http://dx.doi.org/10.7220/2335-8769.65.4>

2016. 65

SANTRAUKA. Straipsnis nagrinėja istorikų problemas, susijusias su 1952–1953 m. Sovietų Sąjungos antisemitinės kampanijos mastais, tikslais ir formomis. Antisemitizmas SSRS po Antrojo pasaulinio karo pritapo prie kovos su Vakarų įtaka sovietinei visuomenei kampanija, kuri buvo ypač aktyviai kurstoma 1952–1953 m. Per gydytojų kenkėjų procesą, kai visi žydai imti kaltinti neįgalumu sovietiniam režimui. Dėl išlikusių šaltinių menkumo teigti, kad 1953 m. prasidėtų antižydiškos represijos negalima, bet susiklosčiusi SSRS masinių represijų praktika ir netiesioginiai liudijimai leidžia teigti, kad sovietinė visuomenė tikėjosi žydų trėmimo į Sibirą. Trūkstant duomenų iš centrinių SSRS institucijų antisemitinės kampanijos rengimo, kontrolės ir koordinavimo pėdsakų sąjunginėse respublikose galima rasti specifiniuose partinių archyvų padaliniuose – ypatinguosiuose aplankuose. Kai kuriuose iš jų, nepaisant masinio dokumento naikavimo politikos, rasta respublikų kompartijų centro komitetų dokumentų, susijusių su kampanija. Likę negausūs dokumentai leidžia konstatuoti nebaudžiamo antisemitizmo nuotaikų plytymo faktą 1952–1953 m., tam tikrus požiūrio į žydus skirtumus SSRS respublikose ir tai, kad visuomenė buvo pasirengusi paremti žydų tautos represijas. Josifo Stalino politiniai įpėdiniai antisemitinę 1953 m. kampaniją nutraukė, tačiau jos nepasmerkė, todėl SSRS antisemitizmas, nors ir šiek tiek sušvelnėjo, bet išliko.

RAKTAŽODŽIAI: XX a. Europos istorija, antisemitizmas, Josifas Stalinas, gydytojų kenkėjų byla, masinės deportacijos, nacionalinė politika, Lietuvos Sovietų Socialistinė Respublika, politinės represijos, sovietinė Baltijos šalių okupacija, Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos istorija, stalinizmas, žydai.

Nuo 1949 m. iki 1953 m. visoje Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungoje (toliau – SSRS) aktyviai vykusį antisemitinę kampaniją, kuri buvo pasiekusi ir Lietuvą, istorikams yra gana gerai žinoma, šios kampanijos baigiamasis etapas (prasi-dėjęs 1953 m. sausio mėnesį ir pasibaigęs kovo) yra nepakankamai ištirtas, iki šiol nėra aišku kaip antisemitizmo paūmėjimas buvo sąmoningai bei kryptingai eskaluojamas sovietinio režimo ir ar antisemitinės kampanijos eiga nevedė prie masinio susidorojimo su žydų tautine mažuma visoje SSRS ir jos Antrojo pasaulinio karo metu okupuotose teritorijose.

Sovietinė propaganda antisemitinės kampanijos paūmėjimą 1953 m. išnau-dojo sovietiniam patriotizmui stiprinti, vidinių bei išorinių priešų paieškai ir

pagrasčiausiam buitiniam antisemitizmui kurstyti. Pagrindiniu tokios kampanijos tikslu buvo susikaupusių socialinių įtampų, kilusių dėl užsienio politikos, kultūrinių bei ekonominių problemų, mažinimas nurodant universalų visų bėdų šaltinį – žydus ir užsienio imperialistus¹.

Sovietų Sąjungoje antisemitinės nuotaikos nebuvo retenybe ir iki Antrojo pasaulinio karo², tačiau rimtos antisemitinės kampanijos ištakas galima aptikti 1944 m. išplėstiniame SSKP CK Politinio biuro ir Sekretoriato posėdyje, kuriame buvo pareikalauta apriboti žydų priėmimą į vadovaujančius SSRS valstybinius ir partinius postus. Po posėdžio Georgijus Malenkovas partinėms institucijoms parengė nurodymus bei postų, į kuriuos žydai neturėjo būti paskiriami, sąrašus³. Pamažu nuo žydų vadovų skaičiaus ribojimo buvo pereita prie antisemitizmo teorinio pagrindimo ir apie 1948–1949 m. antisemitinės nuotaikos ėmė virsti SSRS partinės ideologijos dalimi. Priešiškumo Vakarams didėjimas Šaltojo karo pradžioje, kova su kosmopolitizmu SSRS peraugo į provakarietiškai nusiteikusių inteligentų persekiojimus, kovą su Vakarų kultūrine įtaka bei naujo priešo įvaizdžio formavimą⁴. Ši kovos su kosmopolitizmu kampanija labiausiai susijusi su žydais dėl to, kad savos teritorijos neturinti žydų tauta neturėjo ir tautybei, kaip ją apibrėžė tuometiniai sovietų ideologai, būtiniausio požymio – nuolatinės gyvenamosios teritorijos, todėl, tokių ideologų nuomone, labai lengvai patekdavo kosmopolitinių idėjų įtakon ir visi žydai, iš esmės, nebuvo lojalūs SSRS⁵.

Lietuvoje, kaip bet kurioje kitoje SSRS dalyje, buvo vykdoma panaši politika, turėjusi tam tikrų specifinių vietinių, tik Lietuvai būdingų, bruožų – kova su žydais sionistais ir su žydų, siekiančių išvykti į Izraelį, organizacijomis Lietuvoje vyko visą pokarį, taip pat sovietinės represinės struktūros nuolatos užsiiminėjo nelegalių bei sovietams nelojalių žydų grupių ar organizacijų naikinimu⁶.

Su antisemitine kampanija glaudžiai susijęs Žydų antifašistinio komiteto uždarymas ir byla. 1946 m. Michailas Suslovas inicijavo dar nuo 1941 m. veikiančio

¹ Viso pokario propagandinių kampanijų raidos SSRS apžvalga pateikta: Фатеев А. *Образ врага в советской пропаганде, 1945–1954 гг.* Москва: ИРИ РАН, 1999.

² Фицпатрик Ш. *Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город.* Москва: РОССПЭН, 2008, 112, 122.

³ Медведев Р. *Ближний круг Сталина. Соратники вождя.* Москва: Эксмо, Яуза, 2005, 115.

⁴ Валиуллин К. Б., Зарипова Р. К. *История России. XX век. Часть 2.* Уфа: РИО БашГУ, 2002, 122–123.

⁵ Pinkus B. *The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority.* Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 145–161.

⁶ Tininis V. Antisemitinės politikos apraiškos Lietuvoje In *Lietuva 1940–1990 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, 305–306.

Žydų antifašistinio komiteto uždarymą⁷. VKP(b) CK Sekretariatui nutarus 1948 m. vasario 3 d. buvo uždaryti žydų rašytojų susivienijimai ir nutrauktas literatūrinių almanachų jidiš kalba leidimas⁸. Imamas riboti žydų priėmimas į aukštąsias mokyklas, jie tapo nepageidaujama partinėse mokyklose, diplomatinėje tarnyboje, kariuomenėje ir represinėse struktūrose⁹. Kaip ir SSRS, prasidėjus kovai su kosmopolitizmu Lietuvoje taip pat likviduojamos ne tik žydų kapinės ar sinagogos, bet ir žydų kultūrinės įstaigos – uždaromas Žydų muziejus¹⁰. Vien tik žydų organizacijų persekiojimu nebuvo apsiribota – 1948 m., asmeniškai įsakius Josifui Stalinui, Minske užmušamas Žydų antifašistinio komiteto vadovas Samuelis Michoelsas, kuris po ketverių metų prasidėjus gydytojų kenkėjų bylai (ši politinių represijų kampanija amžininkų ir istorikų dar vadinta ir gydytojų nuodytojų arba tiesiog gydytojų byla)¹¹ buvo paverstas pagrindiniu tariamo antisovietinio žydų nacionalistinio centro, vykdžiusio JAV žvalgybinius nurodymus, vadovu¹². Kiti su komiteto veikla susiję žydai irgi buvo represuoti ir 1952 m., po dvejų su puse metų tardymo, Žydų antifašistinio komiteto byla baigiama – nuteisiami 125 suimtieji, iš kurių 25 sušaudomi¹³.

Susidorojus su Žydų antifašistinio komitetu Stalinui prireikė naujo sionistinio sąmokslų, kurio atskleidimas ir tapo 1952–1953 m. antisemitinės kampanijos priežastimi. Kampanijos ir sąmokslų paieškos idėja galėjo būti Stalino sumanyta dar 1948 m. pabaigoje, kaip savotiškas antikosmopolitinės kampanijos tęsinys¹⁴, tačiau diversantų sąmokslų atskleidimu pasinaudota tik po kelerių metų. Šitas baigiamasis kovos prieš kosmopolitizmą ir Vakarų įtaką etapas itin siejasi su gydytojos Lidijos Timašuk veikla, kuri dar 1948 m. rugpjūčio 29 d. raštu informavo apie netinkamą sovietinių vadovų (ypač Stalino bendražygio Andriejaus Ždanovo) gydymą. Jos skundas buvo perduotas Stalinui, kuris tuomet laišku nesusidomėjo¹⁵, tačiau skundo tyrimas buvo netikėtai atgaivintas 1951 m. vasarą po gydytojų bylą tyrusio ir suimtuosius kankinusio tardytojo Michailo Riumino skundo Stalinui, kuriame jis pranešė, jog jo bylos tyrimui trukdo Valstybės saugumo ministerijos (toliau vadinama MGB) vadovai. 1951 m. liepos mėnesį

⁷ Жуков Ю. Н. *Сталин: тайны власти*. Москва: Вагриус, 2005, 406–407.

⁸ Соколов А., Тяжельникова В. *Курс советской истории 1941–1999*. Москва: Высш. Шк, 1999, 132.

⁹ Медведев Р. *Ближний круг Сталина. Соратники вождя*. Москва: Эксмо, 2005, 72.

¹⁰ Tininis V. Antisemitinės politikos apraiškos Lietuvoje. In *Lietuva 1940–1990 m.*, 306–307.

¹¹ *Дело врачей-вредителей, врачей-отравителей* arba *Дело врачей* buvo ir yra naudojami kaip sinonimai

¹² 1953 04 02 L. Berijos raštas SSKP CK Prezidiumui. In *Лаврентий Берия. 1953*. Москва: Фонд «Демократия» 1953, 25–28.

¹³ *The Black Book of Communism*. London: Harvard University Press, 1999, 247–249.

¹⁴ Medvedev Zh., Medvedev R. *The Unknown Stalin*. London-N. Y.: I. B. Tauris, 2003, 20.

¹⁵ 1948 08 30 SSRS MGB vadovo V. Abakumovo rašto J. Stalinui faksimilė. Костырченко Г. В. *В плену у красного фараона*. Москва: Международные отношения, 1994, 313.

SSRS MGB vadovavęs Viktoras Abakumovas atsidūrė kalėjime, o iš jį pakeitusio Sergiejaus Ignatjevo Stalinas pareikalavo ypač ryžtingai veikti prieš gydytojus teroristus¹⁶. Po poros mėnesių prasidėjo plataus masto gydytojų suiminėjimai, kankinimai ir duomenų apie žydų sąmokslą rinkimas¹⁷. Lidijos Timošuk kaip patriotės, atskleidusios žydų gydytojų sąmokslą, vaidmuo buvo labai išpūstas sovietinės propagandos, bet reikia pripažinti, kad 1953 m. jinai ypatingos reikšmės nei gydytojų bylos eigai, nei žydų persekiojimams neturėjo, nes jos 1948 m. raštas greičiau jau buvo gydytojo nuomonė apie netinkamą paciento Andriejaus Ždanovo gydymo eigą, o ne žydų šnipų demaskavimas ar skundas. Savo laiške jinai jokių žydų gydytojų neminėjo ir jokio sąmokslą atskleisti net nebandė¹⁸. Kad ir kaip ten būtų, Stalinas nesėkmingą savo bendražygio gydymą išnaudojo naujai politinei bylai, kuri ne tik tiesiogiai siejosi su SSRS vadovų medicininio aptarnavimo asmenimis, bet ir atskleidė naujas išdavikų bei diversantų grupuotes SSRS vadovybėje ir užsienyje¹⁹.

Gydytojų bylos metu buvo suimti 37 asmenys, iš kurių 28 buvo medikai. Tiesą sakant, dauguma suimtųjų buvo rusai²⁰, tačiau ši byla iš karto buvo siejama su žydais sionistais ir juos globojusiais amerikiečiais. Išankstinis bylos įvertinimas nebuvo unikalus SSRS, nes tokios bylos tiesiog būtina nuolatinės stalinistinių represijų sistemos veikimo dalis, kur privalo veikti vidinis ir išorinis priešas, o kas šiuo metu yra priešas, asmeniškai nurodydavo Stalinas²¹. Beveik tuo pačiu metu kliuvo ir buvusiems artimiausiems Stalino parankiniams, netiesiogiai susijusiems su Stalino vykdyta antikosmopolitine kampanija: 1952 m. spalio 16 d. SSKP CK plenumo Anastasas Mikojanas ir Viačeslavas Molotovas Stalino buvo apkaltinti pasidavę amerikiečių imperialistams, o Molotovas dar ir pavadintas žydų interesų gynėju²².

Byla, kurioje duomenys buvo gaunami nevengiant jokių priemonių, pamažu ėmė įgauti plačios politinės kampanijos bruožų, juo labiau kad 1952 m. gruodžio 1 d. SSKP CK Prezidiumo posėdyje Stalinas slaptai artimiausiems bendražygiams pareiškė, kad bet kuris žydas nacionalistas automatiškai yra amerikiečių žvalgybos

¹⁶ Костырченко Г. В. *В плену у красного фараона*, 305; *Лаврентий Берия*. 1953, 65–66.

¹⁷ Костырченко Г. В. *В плену у красного фараона*, 320–326.

¹⁸ Барсенков А. С., Вдовин А. И. *История России: 1917–2004*. Москва: Аспект пресс, 2005, 382.

¹⁹ Kompleksiškai šaltiniai, susiję su 1952–1953 m. gydytojų byla, publikuoti *Государственный Антисемитизм СССР. От начала до кульминации, 1938–1953*. Москва, 2005. Knygos teksto elektroninė versija skelbiama A. Jakovlevo fondo svetainėje, prieiga internete: <<http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues/62107>>.

²⁰ Костырченко Г. В. *В плену у красного фараона*, 348–350.

²¹ Rees E. A. Stalin as Leader, 1937–1953: From Dictator to Despot. In *The nature of Stalin's dictatorship: The Politburo, 1924–1953*. UK: Palgrave Macmillan, 2004, 224–226.

²² Барсенков А. С., Вдовин А. И. *История России: 1917–2004*, 384.

agentas, nes, pasak Stalino, žydai nacionalistai mano, jog jų naciją išgelbėjo JAV, o tarp atskleistų sąmokslininkų-gydytojų buvo daug žydų nacionalistų²³. Tuo pačiu metu Stalinas 1952 m. pabaigoje galėjo sau leisti dviveidiškai viešai pareikšti, kad jis piktinasi, jog SSKP CK nežinia iš kur staiga atsirado antisemitų²⁴. Kadangi, Stalino nuomone, sąmokslų tyrimas vyko lėtai, 1952 m. gruodžio 4 d. SSKP CK priėmė nutarimą dėl nekokybiško gydytojų kenkėjų bylos tyrimo 1948 metais²⁵, t. y. antisemitinės kampanijos poveikį patyrė ir SSRS represinės struktūros – pirmiausia MGB vadovybė ir juos kuravę partiniai lyderiai.

Antisemitinės kampanijos masinis baigiamasis etapas prasidėjo nuo informacinio pranešimo ir papildomų su juo susijusių propagandinių tekstų paskelbimo pagrindiniame SSRS laikraštyje „Pravda“. Šios publikacijos buvo rengiamos pačios aukščiausios SSRS valdžios. Archyve išlikęs 1953 m. sausio 9 d. informacinio pranešimo juodraštis, asmeniškai padiktotas Stalino, tekstas užrašytas Malenkovo ranka, o vėliau Stalino dar kiek pataisytas. Stalinas asmeniškai dar redagavo ir šį informacinį pranešimą lydėjusį „Pravdos“ redakcijos vedamąjį straipsnį, išraiškingai pavadintą „Niekingi šnipai ir žmogžudžiai su profesorių-gydytojų kauke“²⁶. Tą pačią dieną, t. y. 1953 m. sausio 9 d., Stalinui nusprendus nedalyvauti, SSKP CK Prezidiumas apsvarstė ir patvirtino šitą naujai sukurtą pranešimą, kuris turėjo būti paskelbtas kaip SSRS telegrafo agentūros (TASS) informacija, savaime suprantama, be autoriaus parašo²⁷.

1953 m. sausio 13 d. šie Stalino ir SSKP CK vadovybės kūrybos vaisiai buvo išspausdinti „Pravdoje“. TASS pranešimas skaitytojams skelbė apie gydytojų, kurie nužudė Ždanovą ir kėsinosi į kitų SSRS vadovų gyvybę, suėmimą. Suimtieji buvo pavadinti ne tik *žmonių giminės išsigimėliais*, bet ir samdomais užsienio valstybių žvalgybų agentais: dalis suimtųjų paskelbti JAV žvalgybos padalinio „Džoint“ agentais, kuriems žudyti sovietinius vadovus nurodymą davė Samuelis Michoelsas, o kita suimtųjų dalis tiesiog seni britų žvalgybos agentai. Straipsnyje, pakartojus pagrindinius informacinio pranešimo teiginius, sąmokslininkams buvo pridėta dar ir rašytojo Maksimo Gorkio mirtis ir aiškinama, kad karštligiškai ruošdamiesi pasauliniam karui amerikiečiai ir britai rengia SSRS penktąją koloną, kuriai skyrė 100 mln. dolerių. Tokiems žudikų samdytojams straipsnio pabaigoje

²³ Posėdyje dalyvavusio SSRS MT pirmininko pavaduotojo bei SSKP CK Prezidiumo nario Viačiaslavo Malyševio dienoraštis, kuriame buvo trumpai užrašomi Stalino nurodymai. *Источник*, 1997, № 5, 140–141.

²⁴ Хренников Т. *Так было*. Москва: Музыка, 1994, 179.

²⁵ Ляс Ф. *Последний политический процесс Сталина или несостоявшийся юдоцид*. Москва–Иерусалим, 2007, 375.

²⁶ Gorlizki Y., Khlevniuk O. *Cold peace: Stalin and the Soviet ruling circle, 1945–1953*. Oxford: Oxford University Press, 2004, 157–158, 218–219.

²⁷ Барсенков А. С., Вдовин А. И. *История России: 1917–2004*, 385.

pažadamas neišvengiamas atpildas. Be to, straipsnyje pabrėžiamas klasių kovos augimas stiprėjant socializmui ir smerkiamas žioplumas bei budrumo praradimas²⁸. 1953 m. sausio 15 d. ir kiti SSRS centriniai laikraščiai išspausdino straipsnius, kuriuose žadino budrumą ir klasingų priešų paiešką²⁹. Stalino kontroliuojami „Pravdos“ ir „Komunist“ redaktoriai (Dmitrijus Šepilovas ir Dmitrijus Česnakovas) toliau jau patys rengė straipsnius, reikalaujančius visuotinio budrumo ir įrodinėjančius kovos su imperialistais bei vidiniais SSRS priešais neišvengiamą stiprėjimą³⁰.

Iš žydų imta tyčiotis ir centrinėje satyrinėje spaudoje – žurnale „Krokodil“³¹. Propagandinė kampanija neapsiribojo tik spauda, pranešimai buvo aktyviai svarstomi politinių agitatorių ir propagandistų organizuojuose pokalbiuose bei susirinkimuose su paprastais darbininkais ar kolūkiečiais. Vėliau, per partinių institucijų organizuotus masinius mitingus pasmerkus gydytojus teroristus, pradėjo gydytojus žydus atleidinėti iš darbo³², neapsiribota tik medikais – vasario 22 d. MGB sričių padalinių vadovybei buvo išsiuntinėti įsakymai skubiai, iki vasario 23 d., atleisti visus dirbančius žydus *mažinant etatus*³³. Yra istorikų, abejojančių, ar gydytojų byla būtų baigta viešu arba parodomuoju procesu, kadangi tai įrodančių dokumentų kol kas nėra rasta³⁴, tačiau tokie svarstymai ne daugiau kaip hipotezės – po sausio 13 d. TASS pranešimo slaptai susidoroti su kaltinamaisiais ar bylos baigtį nutylėti net ir tokioje, prie visko pripratusioje šalyje kaip SSRS, buvo neįmanoma.

SSRS žydai, kurie tiesiogiai nesusiję su gydytojų byla, taip pat iš dalies buvo įtraukti į SSRS politikos veiksmus, t. y. jie buvo priversti kreiptis atviru laišku, palaikančiu naują sovietinę politiką. Galimas daiktas, kad vienas iš ankstyvų atviro laiško variantų galėjo būti žydų inteligentų prašymas iškeldinti juos į SSRS šiaurę. Tačiau sulaukus dalies žydų protestų (ypač tokių kaip Iljos Erenburgo, drįsusio vasario 3 d. parašyti laišką Stalinui, kuriame nepritare naujai kampanijai) sovietinėje spaudoje pasirodė gerokai švelnesnis autoritetingų sovietinių žydų kreipimosi variantas, kuriame jie atsiribojo nuo sionistų ir gydytojų kenkėjų, bet noro kur nors būti iškeldintiems nepareiškė³⁵.

²⁸ Šie tekstai buvo publikuoti pirmame „Pravdos“ puslapyje, nenurodant autorių: Арест группы врачей-вредителей и Подлые шпионы и убийцы под маской профессоров-врачей. *Правда*, 1953 01 13.

²⁹ Weiner A. Nature and Nurture in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism. In *Stalinism: the essential readings*. USA: Blackwell Pub, 2003, 248.

³⁰ Gorlizki Y., Khlevniuk O. *Cold peace: Stalin and the Soviet ruling circle, 1945–1953*, 159.

³¹ Weiner A. Nature and Nurture in a Socialist Utopia..., 264.

³² Сахаров А. *Воспоминания: в 2 т.* Москва: Права человека, 1996, т. 1, 226.

³³ Барсенков А. С., Вдовин А. И. *История России: 1917–2004*, 385.

³⁴ Gorlizki Y., Khlevniuk O. *Cold peace...*, 59.

³⁵ Benediktas Sarnovas šiaip jau ne istorikas, bet literatūrologas, specializavęsis Iljos Erenburgo kūrybos tyrinėjimuose, tačiau jo versija, dėstoma knygoje, parašytoje padedant Erenburgo dukrai Irinai, kad ir ginčytina, bet gana argumentuota: Сарнов Б. *Случай Эренбурга*. Москва: Текст, 2004, 257–269.

Nepatikimais duomenimis, teorinius masinių žydų represijų pagrindus turėjo parengti ir pagrįsti 1952 m. rudenį SSKP CK Prezidiumo nariu tapęs filosofijos mokslo daktaras D. Česnakovas, privalėjęs parengti tam skirtą straipsnį³⁶ ar net knygą, kuri turėjo būti išspausdinta milijoniniu tiražu³⁷. Nors nė vienos brošiūros neišliko, bet yra teigiančių, kad kai 1953 m. šios brošiūros buvo naikinamos, bent jau vienas egzempliorius buvo patekęs į tyrinėtojų rankas³⁸.

Gydytojų kenkėjų byla Maskvoje, kaip ir bet kokia sovietinė politinė represinė kampanija MGB pastangomis plėtota ir Lietuvoje, savaime suprantama, šiek tiek atsilikant nuo centrinių SSRS institucijų darbo tempų ir apimčių. Tačiau jau 1953 m. vasario 27 d. LSSR MGB vadovas informavo Antaną Sniečkų, kad žydai ir su LSSR sveikatos apsaugos ministerijos vadovybe susiję lietuviai kalti dėl blogo sovietinių veikėjų gydymo. Jie kaltinti dėl ankstyvos rašytojo Petro Cvirkos mirties 1947 m. (analogiškas kaltinimui Maskvos gydytojams dėl 1948 m. Ždanovo mirties) ir dėl didelio vaikų mirtingumo Kaune³⁹. Panašių masinės isterijos prieuolių, isteriškų nuotaikų bei gandų apie kūdikių žudymą atvejų būta ir Maskvoje⁴⁰. Galima pastebėti, kad kaltinimai dėl menko pokario gydytojų išprusimo ir žemo SSRS medicinos lygio turėjo pagrindą, tačiau kaltinimai nuodijimu ar vaikų žudymu tiesiogiai atitiko prieš šimtus metų folkloro suformuotus žydų, kaip svetimtų, nuodytojų ir slaptų žudikų stereotipus⁴¹, kurie sovietinėje visuomenėje turėjo sukelti ir sukėlė iš anksto nuspėjamą smurtinę reakciją. Įvertinus tai, kad sovietinėje visuomenėje, kaip bet kurioje totalitarinėje visuomenėje, informacijos kiekiai ir kanalai buvo labai riboti, gandai, kuriuos kėlė tokios ar panašios informacijos rinkimas bei skleidimas, atliko didelį vaidmenį sovietinės visuomenės gyvenime ir plėtė antisemitines nuotaikas.

Antisemitinės kampanijos kurstymas sulėtėjo po netikėto įvykio, pakeitusio SSRS ir pasaulio istoriją, – 1953 m. vasario 28 naktį Staliną ištiko insultas. Jau kovo 3 d. tapo aišku, kad jo reanimacija neįmanoma ir SSRS vadovas mirs, o kovo 5 d. vakare taip ir nutiko. Kartais teigiama, kad jau po kovo 2 d. šnipų medžioklė ir antisemitinė kampanija spaudoje baigėsi⁴², o kadangi partiniai nutarimai

³⁶ Стецовский Ю. *История советских репрессий*. Москва: Знак-СП, 1997, 511–512; D. I. Česnakovo biografiniai duomenys iš: *Лаврентий Берия: 1953*. Москва, 1999, 494.

³⁷ Айзенштат Я. *О подготовке Сталиным геноцида евреев*. Иерусалим, 1994, 80.

³⁸ Tokią išsaugotą brošiūrą teigia turėjęs Fiodoras Liasas, bet vėliau ją sunaikino represijų pabūgęs asmuo, kuriam F. Liasas ją buvo davęs paskaityti: Ляс Ф. *Последний политический процесс Сталина, или несостоявшийся юдоцид*. Москва–Иерусалим, 2007, 484–846.

³⁹ Tininis V. Antisemitinės politikos apraiškos Lietuvoje, 308.

⁴⁰ Боханов А. Н., Горинов М. М., Дмитренко В. П. *История России. XX век*. Москва, 2001, 583–589.

⁴¹ Tokių folklorinių pasakojimų ir žydų persekiojimų apžvalga: *Blood Libel Legend. A Casebook in Anti-Semitic Folklore*. Ed. A. Dundes. Madison: University of Wisconsin Press, 1991.

⁴² Medvedev Zh., Medvedev R. *The Unknown Stalin*. London-N.Y., 2003, 21.

dėl ideologinių kampanijų pradžios negalėjo būti nutraukti per vieną dvi dienas, tokiais svarstymais remiantis bandoma įrodyti, kad antisemitinė kampanija nepasiekė masinių deportacijų rengimo stadijos ar net rašoma, kad, atseit, pats Stalinas nutraukė antisemitinę kampaniją likus savaitei iki jo mirties⁴³. To meto centrinės SSRS spaudos kiekybinė ir turinio analizė leidžia teigti, kad nors tiesmukų išpuolių prieš žydus 1953 m. vasario pabaigoje beveik nebeliko, tačiau kampanija dėl budrumo didinimo, užsienio imperialistų samdinių gaudymo ir vidinių priešų paieškos beveik be pokyčių tęsėsi iki 1953 m. kovo pabaigos, nepaisant, ar Stalinas gyvas, ar jau miręs⁴⁴.

Atsižvelgiant į tai, kokį milžinišką vaidmenį vaidino Stalinas SSRS valstybės gyvenime, negalima nutylėti jo pačio asmeninio požiūrio į žydus. Visų pirma, buitinio antisemitizmo netrūko ir SSRS vadovo gyvenime – Stalinas nenorėjo, kad jo vyriausias sūnus Jakovas vestų žydę, o ir santykiai su dukra Svetlana sugedo po to, kai ji ištekėjo už žydo⁴⁵. Stalino įtarumas ir maniakinė paranoja nebuvo paslaptimi jo artimiausios aplinkos žmonėms, kurie gerai žinojo ne visai realybę atitinkančias Stalino fobijas⁴⁶, todėl galima teigti, kad antisemitinė kampanija visiskai atitiko pačio Stalino požiūrį į žydus ir kova su įsivaizduojamu visuotiniu žydų sąmokslu buvo jo asmeniškai įkvėpta, kurstoma ir koordinuojama⁴⁷. Be to, būtent 1952–1953 m. Stalino aplinka ir apsauga gyveno nuolatinio pasikėsینimo laukimo ir baimės atmosferoje, kurstomoje nesibaigiančių sąmokslų atskleidimų, kuriuos dosniai gamino sovietinės represinės struktūros⁴⁸.

Galima tik spėlioti, kas būtų nutikę, jei Stalinas būtų gyvenęs ilgiau nei iki 1953 m. kovo mėnesio. Labai galimas daiktas, kad Stalinas rimtai ruošėsi ištremti žydus į Sibirą⁴⁹. Nieko originalaus tokiam trėmimui nebūtu buvę – SSRS iki 1953 m. jau trylika skirtingų tautų ir etninių grupių buvo išstremtos iš savo gyvenamųjų vietų (1953 m. sausio 1 d. taip represuotų buvo apie 2 753 356)⁵⁰. Be to, bandymų geruoju dalį žydų įkurdinti Sibire būta ir anksčiau – prie Amūro upės organizuota Žydų autonominė sritis, tačiau ji netapo Sovietų Sąjungos žydų traukos centru, nors susilaukė nemažo tarptautinio dėmesio ir net kai kurių emigrantų iš užsienio (bandė

⁴³ Костырченко Г. В. *Тайная политика Сталина, власть и антисемитизм*. Москва, 2001, 682.

⁴⁴ Лясс Ф. *Последний политический процесс Сталина...*, 505–525.

⁴⁵ Микаян А. *Так было*. Москва: Вагриус, 1999, 535–536; Аллилуева С. *20 писем другу*. New York: Harper & Row Publishers, 1967, 91.

⁴⁶ Шепилов Д. Т. *Непримкнувший*. Москва, 2001, 11–15.

⁴⁷ Аллилуева С. *Только один год*, 63–64.

⁴⁸ Stalino apsaugos vadovo N. Vlasiko dukros pasakojimas ir N. Vlasiko atsiminimų užrašas: Логинов В. М. *Тени Сталина: Генерал Власик и его соратники*. Москва, Современник, 2000, 80–81, 132.

⁴⁹ Naumov V. and Rubinstein J., eds. *Stalin's Secret Pogrom*. New Haven and London: Yale Univ. Press, 2001, 61–62.

⁵⁰ Pohl J. O. *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949*. Westport, CT: Greenwood Press, 1999, 137–141.

tenai įsikurti ir SSRS gyvenę pusantro tūkstančio žydų iš Lietuvos)⁵¹. SSRS XX a. 5-ajame dešimtmetyje represijų prieš ištisas tautas naudojimas buvo tapęs įprastine valstybės politikos forma. Iš esmės, tuo metu visos iš savo gyvenamųjų vietų ištremtos tautos pasižymėjo dviem savybėmis – jos turėjo ryšių su užsienio valstybėmis ar dalimi užsienyje gyvenančių tautiečių arba turėjo ilgą konfliktų su Rusijos imperija bei SSRS patirtį. Be to, visi tokio tipo trėmimai buvo vienaip ar kitaip nulemti ar veikiami kintančios SSRS užsienio politikos⁵². Žvelgiant į žydų tautos atvejį, jie po Izraelio ir SSRS tarpvalstybinių santykių pablogėjimo ir kovos su kosmopolitais kampanijos pradžios 1948 m. atitiko visus nuo masinių represijų nukentėjusių tautų SSRS požymius. Verta pabrėžti, kad Stalino organizuojamos represijos beveik visada būdavo „kompleksinės“, t. y. neapsiribodavo tik parodomaisiais procesais, bet peraugdavo į plataus masto teroro kampanijas, pagrįstas kolektyvinės atsakomybės principais, todėl buvo mažai tikėtina, kad antisemitinė kampanija baigtųsi tik gydytojų persekiojimais ir nevirstų eiliniaisi masiniais trėmimais⁵³, o gal ir plačiu partinio bei valstybinio elito *valymu*⁵⁴. Ištrėmus žydus ir pasibaigus represijų bangai greičiausiai būtų sunaikinti ir buvę artimiausi Stalino padėjėjai, kaip jau nutiko per 1937 m. represijas, juo labiau kad Molotovas, Mikojanas ir Berija ne vienus metus Stalinui kėlė vienokių ar kitokių įtarimų⁵⁵.

Visiškai tikėtina, kad Stalino galvoje ryškėjo ir naujo karo Europoje, kuriam antisemitinė kampanija suteiktų teisėto karo šydą, idėja⁵⁶. SSRS ambasados teritorijoje, Izraelyje, 1953 m. vasario 9 d. sprogo granata, sužeidusi kelis žmones. Izraelio vadovai atsiprašė dėl incidento, bet už sprogimą kaltę SSRS suvertė Izraelio vyriausybei ir nutraukė diplomatinius santykius⁵⁷. Pranešimai apie tai SSRS spaudoje taip pat sukėlė naują buitinių antisemitinių nuotaikų protrūkį⁵⁸. Kokie buvo ilgalaikiai Stalino planai pasakyti sunku, tačiau, pasak oficialios sovietinės versijos, *gydytojai kenkėjai* buvo ne tik tarptautinių sionistų organizacijų nariai, o tikri Didžiosios Britanijos bei JAV specialiųjų tarnybų agentai-teroristai. Kitaip tariant – vienos valstybės bandymas nužudyti kitos valstybės vadovus ar surengti masinį teroro aktą net ir XXI a. gali būti pakankamas pagrindas pradėti karą, o XX a. viduryje dar buvo gyvi atsiminimai apie Pirmojo pasaulinio karo pradžios pretekstą.

⁵¹ Weinberg R. *Stalin's Forgotten Zion: Birobidzhan and the Making of a Soviet Jewish Homeland*. Berkeley: University of California Press, 1998.

⁵² Pohl J. O. *Ethnic Cleansing in the USSR..*, 4–5.

⁵³ Лясс Ф. *Последний политический процесс Сталина..*, 458–469.

⁵⁴ Рубин Н. *Лаврентий Берия. Мифы и Реальность*. Москва-Смоленск: Олимп, 1998, 331–336.

⁵⁵ Taubman W. *Chruščiovus. Žmogus ir jo laikas*. Vilnius: Mūsų knyga, 2008, 268–275.

⁵⁶ Радзинский Э. *Сталин*. Москва: Вагриус, 1998, 610–611.

⁵⁷ Стецовский Ю. *История советских репрессий*, 513.

⁵⁸ Сахаров А. *Воспоминания*, т. 1, 227.

Rimtesnės opozicijos antisemitinei kampanijai SSRS viršūnėje nebuvo. Vėliau sklindęs pasakojimas apie žydo Lazario Kaganovičiaus protestą ir Mikojoano grasinimą panaudoti kariuomenę, po kurio susijaudinusį Staliną ištiko insultas, buvo tiesiog gandas⁵⁹, kuris greičiausiai kilo dėl to, kad Kaganovičius nors ir atsikalbinėjo, bet pasirašė Stalino inicijuotą SSRS žydų laišką, kuriame buvo smerkiami žydų sionistai⁶⁰.

Dokumentų, tiesiogiai susijusių su antisemitinės kampanijos organizavimu, masinių represijų prieš žydus rengimu ar antisemitinės propagandos kurstymu, išliko labai mažai, tiksliau, labai mažai tokių dokumentų iki šiol pateko į istorikų rankas. Antisemitinė kampanija ir rengimasis masinėms žydų represijoms buvo tokio pobūdžio politinė problema, kuri privalėjo būti prižiūrima ir koordinuojama aukščiausio lygio partinių veikėjų, stengiantis palikti kuo mažiau juos kompromituojančių įrodymų. Pagrindinis šaltinių kompleksas – Josifo Stalino asmeninis archyvas išnyko greitai po jo mirties 1953 m., nemaža jo dalis, greičiausiai, buvo sunaikinta, o jei kas nors iki šiol buvo aptikta ir iširta, tai buvo tik atsitiktinės archyvo liekanos⁶¹.

Nors tokie teiginiai gali būti panašūs į sąmokslą teoriją, tačiau pabrėžtina, kad antižydiška kampanija, kaip logiškas nuo 1949 m. vykusios antikosmopolitinės kampanijos tęsinys ir antivakarietiškos ideologinės kampanijos sudėtinė dalis, turėjo būti koordinuojama ir organizuojama SSKP CK ideologijos sekretoriaus Michailo Suslovo, kuris savo poste be pertraukos išbuvo nuo 1947 m. iki 1982 m. Dėl masinių represijų, ypač antisemitinių, visos SSRS ir SSKP veikėjų politinis prestižas XX a. 7–8-ajame dešimtmetyje galėjo rimtai nukentėti, todėl svarbiausi dokumentai galėjo būti naikinami ilgai ir atkakliai. Ne itin rūpėjo saugoti dokumentus ir kitiems antisemitinės kampanijos organizatoriams. Nikitai Chruščiovui, kurio nurodymu 1952 m. iš valstybinių įstaigų Ukrainoje buvo šalinami žydai⁶², su antisemitine kampanija susijusių dokumentų taip pat nereikėjo. Vargu ar tokių dokumentų saugojimu galėjo būti suinteresuotas SSRS vyriausybės vadovas Georgijus Malenkovas ar po Stalino mirties SSRS vidaus reikalų ministerijos vadovu tapęs Lavrentijus Berija. Kad ir kaip ten būtų, būtent šie trys artimiausi Stalinui

⁵⁹ Pirmą kartą abejotina ir niekuo rimtai nepagrįsta versija paskelbta sovietologo A. Avtarhanovo: Авторханов А. *Загадка смерти Сталина*. Франкфурт-на-Майне: Посев, 1976, 226–227.

⁶⁰ Микоян А. *Так было*, 536.

⁶¹ J. Stalino archyvo likimas ir jo naikinimas, remiantis liudininkų pasakojimais, gana gerai aprašytas: Medvedev Zh., Medvedev R. *The Unknown Stalin*, 57–94.

⁶² Шепилов Д. Т. *Непримкнувший*, 107.

veikėjai kovo 5 d., t. y. tą pačią dieną, kai Stalinas mirė, sudarė trijų asmenų komisiją Stalino dokumentams tvarkyti⁶³.

Mažai dokumentų išliko ir dėl gana specifinės SSRS tautų deportacijų tvarkos, kurią gerai iliustruoja čečėnų ir ingušų 1944 m. tremtis (tuomet ištrėmė apie pusę milijono asmenų). Teisinėje valstybėje vykdant bet kokią politinę programą iš pradžių įstatymų leidžiamojo organo ar jo atitiktoms būtų priimtas ir dokumentuose užfiksuotas strateginis sprendimas, kurį papildytų konkrečių veiksmų planas, parengtas vykdomosios valdžios. SSRS viskas vyko kitaip. Iš pradžių NKVD suformavo ir pateikė čečėnų bei ingušų trėmimų planą (tai įvyko dar 1943 m. gruodžio mėnesį), tada Stalinas Vyriausiojo valstybės komiteto vardu jį 1944 m. sausio 31 d. patvirtino ir vasario mėnesį parengiama konkreti karinė represinė operacija, kuri įgyvendinama per vieną savaitę. O pagrindinis įstatymų leidžiamasis organas – SSRS Aukščiausioji Taryba – nutarimą Nr. 116/102, likviduojantį Čečėnijos-Ingušėtijos autonominę respubliką, priėmė tik 1944 m. kovo 7 d., t. y. tada, kai visi čečėnų trėmimai buvo pasibaigę⁶⁴. Totalitarinėje autoritarizmo persmelktoje valstybėje net ir specialiosios tarnybos neturi tokios veikimo laisvės, kad savo iniciatyva siūlytų tokio masto represijas kaip tautų trėmimas, todėl akivaizdu, kad strateginis sprendimas represuoti čečėnus ir ingušus buvo priimtas gerokai anksčiau nei NKVD ėmėsi raštiškų siūlymų rengtis masinei tremčiai. Tokį strateginį sprendimą SSRS galėjo priimti tik vienas žmogus – Stalinas, tačiau jo sprendimas nebuvo fiksuotas jokiuose valstybiniuose teisės aktuose. Teisinis SSRS nihilizmas buvo toks, kad kitos Šiaurės Kaukazo tautos – balkarų – oficialus nutarimas apie jų iškeldinimą SSRS AT Prezidiume buvo priimtas tik 1944 m. balandžio mėnesį, praėjus daugiau kaip mėnesiui po balkarų tremties⁶⁵. Tokia darbo organizavimo tvarka nulemdavo, kad pagrindiniuose strateginiuose SSRS valstybiniuose dokumentuose trėmimai faktiškai būdavo įteisinami *post factum*. Kadangi 1953 m. antisemitinė kampanija buvo nutraukta net nespėjus iki galo susidoroti su gydytojais kenkėjais, vargu ar strateginiai dokumentai dėl masinių žydų represijų buvo pasiekę juridinių aktų stadiją (SSRS teisės aktų bei įstatymų nebuvimas rengti represijas ir jas įgyvendinti niekada netrukde).

Nesant tiesioginių, dokumentinių, rašytinių įrodymų, ypatingą reikšmę įgyja istorinių įvykių liudininkų atsiminimai. Ko gero, vienas pirmųjų apie antisemitinę kampaniją ir rengiamas represijas prieš žydus 1973 m. išspausdintame „Gulago archipelage“ parašė Aleksandras Solženicynas. Antrojo romano skyriaus tekste (ir ten pateikiamoje išnašoje) jis mini Maskvoje sklindžiusius gandus, kad 1953 m.

⁶³ Радзинский Э. Сталин, 610.

⁶⁴ Pohl J. O. *Ethnic cleansing in the USSR, 1937–1949*, 83.

⁶⁵ *Ibid.*, 83.

kovo mėnesio pradžioje nuteisti gydytojai turėjo būti pakarti Raudonojoje aikštėje, o vėliau, kilus patriotiniams žydų pogromams, juos gelbėjanti sovietų vadovybė išgabendų į Sibirą, kur žydams jau buvo parengti barakai⁶⁶. 1991 m. išleistoje knygos versijoje tokių teiginių nebeliko⁶⁷. Beveik tuo pačiu metu 1969–1970 m. apie rengiamąi tremti žydus iš Maskvos labai trumpai rašė į JAV pabėgusi Stalino dukra Svetlana Alilujeva⁶⁸.

Žmonių, kurie vienaip ar kitaip buvo susiję su tokio lygio sprendimų kaip masinės represijos priėmimu 1953 m. SSRS būta tik keli ar keliolika, bet jie bent kiek patikimesnių atsiminimų nepaliko. Solidžiausiu Stalino planų įrodymu yra Anastaso Mikojanos sūnaus Sergo užrašytas jo tėvo, ilgamečio SSKP CK politinio biuro nario, o 1953 m. dar ir SSRS Ministrų tarybos pirmininko pavaduotojo, pasakojimas, kuriame nedetalizuojant teigiama, kad 1953 m. vasario mėnesį buvo rengiamas „savanoriškai-privalomas“ žydų iškeldinimas iš Maskvos, kurio įgyvendinimą sutrukdė Stalino mirtis⁶⁹. Tačiau Mikojanas 1952 m. pabaigoje jau nebebuvo Stalino favoritu ir su juo bei artimiausia Stalino aplinka beveik nebendravo. Be to, pasakojimo užrašymo nuoseklumas bei stenografinis tikslumas yra abejotini – memuarai nėra stenograma, o labiau primena sūnaus užrašytus atsiminimus apie pokalbius su tėvu⁷⁰. Panašaus tipo atsiminimuose apie žydų deportaciją nieko ar beveik nieko savo pokalbiuose nemini kitas Stalino bendražygis – Molotovas⁷¹, tačiau Molotovas, kurio žmona Polina tuo metu buvo įkalinta, o jis pats nuolat kritikuotas, Stalino nuo 1953 m. sausio mėnesio net akyste nematė⁷².

Vėliau publikuoti gana panašūs dviejų aukštų sovietinių veikėjų liudijimai, kurių atsiradimo istorijos nekelia pasitikėjimo. Abu pasakojimai yra paprasčiausi pokalbių perpasakojimai, nepatvirtinti nei garso įrašu, nei asmenų, kurie pateikė liudijimus, parašais.

Pirmasis daugiausia abejonių keliantis šaltinis yra žurnalisto Zinovijaus Šteino pateikta kažkokio SSKP CK darbuotojo Nikolajaus Poliakovo⁷³, kuris, atseit, buvo komisijos, rengusios deportaciją, sekretorius, prieš mirtį dviem liudininkams

⁶⁶ Солженицын А. *Архипелаг ГУЛаг*. Paris: YMCA-Press, 1973, т. 1, 46.

⁶⁷ Костырченко Г. В. *Сталин против „космополитов“*. *Власть и еврейская интеллигенция в СССР*. Москва: РОССПЭН, 2010, 339.

⁶⁸ Аллилуева С. *Только один год*, 73.

⁶⁹ „<...> готовилось «добровольно-принудительное» выселение евреев из Москвы“ – Микаян А. *Так было*, 535.

⁷⁰ Костырченко Г. В. *Сталин против космополитов*, 357.

⁷¹ Чуев Ф. *Сто сорок бесед с Молотовым*: Из дневника Ф. Чуева. Москва: ТЕРА, 1991, 326–327.

⁷² Watson D. *Molotov: A Biography*. Palgrave Macmillan, 2005, 242–243.

⁷³ Joks Nikolajaus Poliakovo pavardę turėjęs asmuo nė karto pas Staliną oficialiai nesilankė, kaip galima spręsti iš: *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых Сталиным (1924–1953 гг.)*. Москва: Новый хронограф, 2008, 685–686.

pasakota istorija, jog masiniai trėmimai turėjo prasidėti 1953 m. vasario mėnesio viduryje, bet laiku nebuvo parengti žydų ir pusiau žydų sąrašai (juos rengė namų valdybos ir kadrų skyriai darbovietėse), todėl Stalinas nurodęs vėlesnes, bet konkrečias datas: kovo 5–7 d. gydytojų teismas, 11–12 d. jų mirties bausmė Raudonojoje aikštėje, po to privalėjo prasidėti masinė žydų deportacija į Sibire buvusią Žydų autonominę sritį, kurioje jau buvo pastatyti barakų kompleksai⁷⁴. Pats Šteinas su Poliakovu niekada nebendravo, o šitas pasakojimas jam buvo atsiųstas dviejų pasakojimą girdėjusių ir užrašiusių žmonių.

Kitas solidesnis liudijimas – 1952–1953 m. vieno iš keturių artimiausių Stalino bendražygių – Nikolajaus Bulganino pasakojimas, 1970 m. užrašytas istoriko Jakovo Etingerio, kuris jaunystėje buvo nukentėjęs gydytojų kenkėjų byloje. Bulganinas antisemitinės kampanijos metu buvo SSKP CK Prezidiumo (Politinio biuro) narys ir SSRS Ministrų tarybos pirmininko pavaduotojas, jis patvirtino, kad žydų trėmimą į Sibirą rengė Stalinas, Suslovas ir Malenkovas. Kai trėmimui būtini dokumentai jau buvo parengti, Bulganinui buvo liepta suformuoti kelis šimtus geležinkelio sąstatų⁷⁵. Ypač kritiškai žvelgiant į šį liudijimą jo patikimumu galima suabejoti⁷⁶, nors Etingerio pateikto pasakojimo duomenų užteko, kad JAV Kembridžo universiteto išleistas solidžios Rusijos istorijos sintezės leidėjai teiginį apie žydų trėmimo rengimą pateiktą kaip rimtą įrodymą⁷⁷.

Kone visi kiti liudijimai, o jų galima pririnkti keliasdešimt, yra arba netiesioginiai, arba pasakoja apie 1953 m. sovietinėje visuomenėje sklandžiusius gandus.

Iki šiol vienos nuomonės apie masinių žydų represijų rengimą istorikai neturi. Po Sovietų Sąjungos žlugimo iki apytikriai 2001 m. dauguma rusų istorikų palaikė versiją, kad žydų deportacija galėjo būti rengiama⁷⁸, tačiau paskutinį dešimtmetį nemažai istorikų tokia įvykių versija ėmė abejoti, daugiausia savo poziciją grindžia tuo, kad nėra paskelbta jokių su deportacija tiesiogiai susijusių dokumentų⁷⁹. Ieškoti Stalino pasirašyto įsakymo rengti masinius žydų trėmimus gali būti taip pat vaisinga ir prasminga kaip ieškoti Adolfo Hitlerio pasirašytų masinių žydų žudynių nurodymų – abiejų totalitarinių valstybių vadovai buvo pernelyg ciniški politikai,

⁷⁴ Шейнис З. С. *Провокация века*. Москва, 1992, 122–123.

⁷⁵ Этингер Я. Я. Признания Николая Булганина. *Новое время*, 1993, № 2–3, 49.

⁷⁶ Костырченко Г. В. *Сталин против космополитов*, 353–359.

⁷⁷ *The Cambridge History of Russia*, vol. 3. The Twentieth Century. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 508.

⁷⁸ Litvin A., Keep J. *Stalinism. Russian and Western views at the turn of the millennium*. London and New York: Routledge, 2005, 184.

⁷⁹ Viena pagrindinių šios versijos šalininkų G. Kostyrčenko pateikia įvairius tokios įvykių versijos variantus: Костырченко Г. В. *Тайная политика Сталина власть и антисемитизм*. Москва: Международные отношения, 2003; Костырченко Г. В. *Сталин против „космополитов“*. *Власть и еврейская интеллигенция в СССР*. Москва, 2010.

kad paliktų tokius juos kompromituojančius pėdsakus; be to, autoritarinių režimų lyderiams ypač svarbių nurodymų pasirašinėti nereikia, tam užtenka vien žodinio įsakymo ar bendrų politikos gairių nubrėžimo, o pavaldiniai jau patys turi suprasti, ko iš jų nori aukščiausiasis vadas.

Nesant aiškių šaltinių iš centrinių SSRS institucijų visiškai logiška, kad verta pažvelgti, kokius pasirengimo masiškai represuoti žydus pėdsakus galima aptikti sovietinėse respublikose esančiuose istorijos šaltiniuose.

Visų pirma, gydytojų kenkėjų byla buvo plėtojama ir Lietuvoje, tačiau jos įvykių tempas atsiliko nuo SSRS spartos. Tik 1953 m. vasario 27 d. LKP I sekretorius Antanas Sniečkus gavo specialią pažymą iš LSSR MGB vadovo gen. mjr. Piotro Kondakovo, kurioje buvo rašoma apie žydų veiklą nuodijant gyventojus medikamentais ir maisto produktais⁸⁰. Po poros dienų, kovo mėnesio pradžioje, mirus Stalinui, dar po mėnesio oficialiai nutraukus gydytojų bylą ir antisemitinę kampaniją, pažymoje pateikti kaltinimai prarado bet kokią teisinę ar politinę reikšmę ir represijų mechanizmas nustojo veikti. Paprasčiau tariant, Sovietų Sąjungos respublikose antisemitinė kampanija ir antisemitinių nuotaikų kurstymas vyko ne vietos veikėjų iniciatyva, o ir prasidėjo kiek vėliau ir vangiau nei Maskvoje.

Atmetus perpasakojimus ir spėliones, 1953 m. įvykių amžininkų atsiminimų grupė yra labai menka. Šiuo metu periodikoje publikuoti vos du tekstai, tiesiogiai susiję su pasirengimu tremti žydus iš Baltijos kraštų.

Pirmasis šaltinis – LKP CK darbuotojo Grigorijaus Užpolio (Užpalio)⁸¹ atsiminimai apie 1953 m. įvykius Lietuvoje parengti ir publikuoti 1991 m. autoriui emigravus į Izraelį. Tiksliau, pačioje memuarų knygoje „Neramūs laikai“ užuominų apie trėmimus nėra, bet yra 2002 m. publikuotas memuarų knygos tekstą padėjusio rengti redaktoriaus Cvi Razo pasakojimas apie pokalbį su Užpoliu, kurio metu memuarų autorius bandė paaiškinti kai kurias miglotas atsiminimų teksto dalis. Užpolis pasakojo, kaip jis pradiniu antisemitinės kampanijos metu buvo išstumtas iš LKP CK skyriaus, kuriame jis dirbo, ir tik Sniečkaus dėka buvo perkeltas į kitą LKP CK padalinį, kurio vadovas jį, kaip CK atstovą, 1953 m. pasiuntė į Vilniaus geležinkelio stotį patikrinti, ar tinkamai parengti geležinkelio sąstatai, skirti masiniam žmonių vežimui. Stotyje įsitikinęs, kad vagonų būklė yra nepatenkinama ir menkai tinka žmonių gabenimui, jį lydėjęs geležinkelio stoties viršininkas, kuris neįtarė, kad pats Užpolis yra Lietuvos žydas, pareiškė, kad žydams vežti tiks ir tokie

⁸⁰ Tininis V. *Ibid.*, 307.

⁸¹ G. Užpolis (1923–1997) nėra išgalvota ar nežinoma asmenybė. Jis 16-osios divizijos kareivis, SSRS karo didvyris ir LSSR nusipelnęs kultūros veikėjas, LKP CK dirbęs nuo 1949 m. iki 1987 m. Biografiniai duomenys iš: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988, 389.

vagonai⁸². Šito šaltinio patikimumą mažina du faktoriai: 1) nėra patikimo pačio liudijimo įrašo ar tokio pasakojimo raštiško patvirtinimo, yra tik jo perpasakojimas, 2) geležinkelio darbuotojas 1953 m. antisemitinės propagandinės isterijos metu galėjo, be jokių vadovybės nurodymų, pats nuspręsti, kad bus tremiami būtent žydai. Pagaliau panašūs gandai apie žydų trėmimus ir tam būtina milžiniška vagonų skaičių 1953 m. vasario mėnesį jau atkakliai sklاندė ir Maskvoje. Visgi tokie gandai turėjo tam tikrų specifinių ypatybių – stalininio režimo sąlygomis, kai žmogus galėjo pražūti už antisovietinio anekdoto ar gando perpasakojimą, antisemitinių gandų skleidėjai ar žydų sąmokslu šalininkai persekiojami nebuvo⁸³.

Galima pažvelgti, ar tuo metu vyko kokios nors kitos masinių trėmimų akcijos. Iš antisemitinės kampanijos metu vykusių masinių trėmimų, kurie būtų kaip nors netiesiogiai susiję su Lietuva, galima paminėti tik 1952 m. kovo–gegužės mėnesiais vykusius *buožių* trėmimus iš Vakarų Baltarusijos. Šis trėmimas buvo paskutinis SSRS istorijoje, todėl sunku pasakyti, ar panašus trėmimas galėjo būti rengiamas ir 1953 m. pavasarį Lietuvoje, nes buožės iš Baltijos šalių jau buvo išstremtos 1951 m. spalį (tremtys iš Baltarusijos savotiška šio trėmimo iš Lietuvos antra serija)⁸⁴. Kad ir kaip ten būtų, po 1952-ųjų pavasario tremčių iš Baltarusijos kitų masinių trėmimų SSRS beveik metus nebuvo nei rengiama, nei vykdoma, nors toks nuosaikumas ir pasyvumas nebūdingas pokarinei sovietinei represinei sistemai.

Kitas panašus liudijimas susijęs su Karlu Graudiniu – Rusijos latviu, 1953 m. buvusiu Latvijos KP CK nariu ir Pabaltijo geležinkelio politinio skyriaus viršininku. Pasak Josifo Trubo, draugavusio su juo 20 metų, Graudinis dar 1952 m. pabaigoje buvo girdėjęs apie rengiamą žydų trėmimo akciją. 1953 m. vasario mėnesio pabaigoje jis Trubui papasakojo, kad Maskvoje dalyvavo SSRS geležinkelių politinių skyrių vadovų pasitarime, kur taip pat buvo Malenkovas ir Suslovas. Šis pranešė, jog Stalinui stebint rengiama didelė gyventojų išvežimo į Sibirą akcija. Suslovas neminėjo, kad bus vežami būtent žydai, posėdžio dalyvis iš Sibiro jam paaiškino, kas gi konkrečiai bus deportuoti. Panašias naujienas Graudinis išgirdo ir „Pravdos“ redakcijoje, kurios vyr. redaktorius Leonidas Iljičiovas žinias apie būsimą žydų trėmimą patvirtino ir pridūrė, kad Latvija ir ypač Lietuva yra sionistų lizdai Pabaltijyje⁸⁵.

Be šių amžininkų liudijimų, kita šaltinių grupė, susijusi su antisemitine kampanija, yra dokumentų liekanos, kurias galima rasti partiniuose bei MGB archyvuose. Be jau minėtų poros MGB parengtų dokumentų, antisemitinė kampanija

⁸² Раз Ц. Несостоявшаяся акция Сталина. *Еврейский камертон*, 2002 02 21.

⁸³ Радзинский Э. *Сталин*, 608.

⁸⁴ Polian P. *Against their will: the history and geography of forced migrations in the USSR*. Budapest: Central European University Press, 2004, 332–333.

⁸⁵ Труб И. Депортация готовилась..., *Лехаим*, № 8 (112), 2001.

įžvelgiama tik vieno tipo dokumentuose – tai ataskaitos, kurias regioninės partinės organizacijos rašė respublikų CK, ir respublikinės kompartijų CK ataskaitos, rašytos SSKP CK į Maskvą.

Specifinė slaptų partinių nutarimų dokumentavimo bei saugojimo praktika Sovietinėje Rusijoje bei SSRS susiklostė per pirmuosius bolševikinio režimo metus. Dar 1919 m. lapkričio mėnesį buvo nuspręsta svarbiausius strateginius partinius nutarimus priimti tik žodžiu ir jų iš viso neprotokoluoti. Šiek tiek mažiau svarbius nutarimus nuo 1923 m. imta rašyti į slaptus ypatingus protokolus, kurie saugoti kartu su kita dokumentine, kaip nors su protokolais susijusia, medžiaga, šioms byloms buvo suteiktas pats aukščiausias SSRS valstybinio slaptumo laipsnis *ypatingasis aplankalas* (rus. *особая папка*). Toks slaptumo laipsnis greitai tapo jų turinčių dokumentų ir ypač slaptų bylų fondų, saugomų partiniuose archyvuose, sinonimu⁸⁶. Panašus slaptųjų archyvinių fondų formavimas iš centrinių partinių institucijų nukeliavo į žemesnį respublikų ir sričių partinių institucijų lygmenį, ten taip pat pradėti kaupti ypatingą reikšmę turintys dokumentai, kurių nebuvo galima saugoti su kitais slaptais dokumentais net ir uždaruose partiniuose archyvų fonduose.

Kai kurioms byloms ir dokumentams, saugomiems archyve, papildomai buvo suteikiamas *tik tarnybiniam naudojimui* arba *ypač slaptas* statusas. Politiškai aktualių dokumentų įslaptinimas buvo pasiekęs absurdišką lygmenį, pavyzdžiui: svarbaus 1953 m. LKP CK birželio plenumo, susijusio su Berijos pradėta nacionalinių vadovų rėmimo politika, medžiaga, nepaisant to, kad jame dalyvavo keli šimtai žmonių, jau po kelerių metų buvo taip įslaptinta, kad norint su ja susipažinti neužteko paprasto leidimo dirbti su slapta medžiaga, o reikėjo LKP CK biuro nario asmeninio įsikišimo. Panašiai, ypač slaptai, buvo saugoma ir 1956 m. LKP CK gruodžio plenumo, pasmerkusio vykdytą lietuvinimo politiką, stenograma⁸⁷.

Viena iš sovietinio darbo su partiniais dokumentais ypatybių buvo jų naikinimas. Nebuvo gailimasi metinių dokumentų rinkinių iš respublikų CK archyvų⁸⁸. O iš ypatingojo aplanko bylos buvo naikinamos, vos tik baigdavosi jų naudojimo būtinybė⁸⁹, ištisu dešimtmečių bylos ir dokumentai būdavo naikinami respublikinių partijų CK sekretoriatui nutarus, kad jos prarado dalykinę reikšmę⁹⁰.

⁸⁶ Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Европа. Решения «Особой папки». 1923–1939. Москва: РОССПЭН, 2001, 6–9.

⁸⁷ Samajauskas A. *Ažuolai nebijo vėtrų. Atsiminimai apie Motiejų Šumauską*. Vilnius: Gairės, 2005, 154–157.

⁸⁸ Tokia praktika gerai matyti Latvijos KP CK fondo apraše, kuris atskleidžia masinio bylų naikinimo mastus. Žr.: *Latvijas Valsts Arhivs Sociālpolitisko Dokumentu Nodaļa*, f. 101, op. 18, l. 93.

⁸⁹ 1982 LKP CK darbo su dokumentais apžvalga. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. LKP dokumentų skyrius, f. 1771, ap. 260, b. 193, l. 8.

⁹⁰ Sutikimas naikinti EKP CK ypatingojo aplanko 1964–1980 m. dokumentus. Žr.: 1989 05 15 EKP sekretoriato protokolas Nr. 61. *Eesti Riigiarhiivi Filiaal*, f. 1, ap. 4, b. 7223, l. 33.

Kartais nelikdavo jokių dokumentų pėdsakų, nes su dalimi ypač svarbių dokumentų, gautų iš SSKP CK, vietiniai respublikų vadovai būdavo tik supažindinami, o gautas dokumentas susipažinus net nepatekdavo į archyvą, o būdavo sunaikinamas⁹¹. Išlikę dokumentai, kurie galėjo sukelti problemų komunistams, ypatingajame aplanke turėjo būti saugomi ir su jais susipažinti net SSRS žlugimo išvakarėse buvo leidžiama tik ribotam asmenų skaičiui⁹². Dėl tokių ir panašių dokumentų naikinimo vėjų partinių dokumentų apie 1953 m. pradžios įvykius, susijusius su antisemitine kampanija, likę nedaug. Vienas šios kampanijos dokumentų kompleksas yra Estijos CK ypatingojo aplanko 1953 m. byloje išlikusi ataskaita apie antisemitinę kampaniją Estijoje. Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje neiškilo užuominų apie antisemitinę kampaniją, susirašinėjimo tarp partinių respublikinių organų ir SSKP bei SSRS centrinių institucijų byloje, o Latvijoje, skirtingai nuo Estijos ir Lietuvos, nieko neliko net ir 1953 m. ypatingajame aplanke⁹³.

Galima spėti, kad dokumentai, išlikę ypatinguose aplankuose, nebuvo sunaikinti kaip dauguma ypač slaptų dokumentų tik todėl, kad antisemitinė kampanija netikėtai nutrūko ir, be nurodymų iš SSRS centro, respublikų CK nežinojo, ką daryti su iki galo nebaigtos politinės akcijos dokumentais.

Prieš aptariant šias ataskaitas, reikia paminėti sovietinės partinės valdymo sistemos ypatybę – labai specifinius slaptos politinės informacijos gavimo kanalus.

Įprastai informacija iš sovietinių respublikų partinių organizacijų CK į SSKP CK teikiama keliais lygmenimis. Dažniausiai užteko telefoninių pokalbių vyriausybiniuo ryšio telefonu, įvairių skambučių iš Maskvos buvo galima sulaukti nuo kelių iki keliolikos per dieną. Gana įprasta rinkti informaciją atvykus kokiems nors tikrintojams ar net tikrintojų komisijoms⁹⁴. Ne mažiau įprasta buvo periodiškai siųsti metines, ketvirčio ar mėnesio ataskaitas, veiklos planus ir informacines statistines pažymas bei ataskaitas į Maskvą.

Kur kas rečiau, bet ne mažiau svarbu buvo SSKP CK pareikalautų specialių informacijų ir pažymų vienu ar kitu specifiniu klausimu rengimas. Dauguma pažymų turėjo būti parengtos iki SSKP CK nustatyto termino arba turėjo būti atsiųstos, kai vietos vadovai pataisys savo padarytas klaidas ar įgyvendins koki

⁹¹ Tokių nuo 3 iki 12 su skirtingais dokumentais supažindintų Latvijos CK vadovų sąrašai ir dokumentų sunaikinimo patvirtinimas. *Latvijas Valsts Arhivs Sociālpolitisko Dokumentu Nodaļa*, f. 101, ap. 63, b. 36, l. 7–9.

⁹² Bent jau to buvo siekiama kaip matyti iš 1989 03 07 EKP CK pasiūlymų SSKP CK dėl darbo su dokumentais instrukcijos. *Eesti Riigiarhiivi Filiaal*, f. 1, ap. 43, b. 2, l. 4.

⁹³ Latvijos CK 1953 m. ypatingasis aplankas – *Latvijas Valsts Arhivs Sociālpolitisko Dokumentu Nodaļa*, f. 101, ap. 16, b. 41a.

⁹⁴ Nors rašyta apie XX a. 6–8 dešimtmečius, bet vidinė SSKP administravimo tvarka po Antrojo pasaulinio karo keitėsi mažai. Astrauskas V. *Įrėminti laike*. Vilnius: Gairės, 2006, 61–73.

konkretų Maskvos vadovų nurodytą nutarimą. Šiame ne itin gausiame informaciniame sraute egzistavo ir specifinis informacijų apie vietos gyventojų nuotaikas ir požiūrius ataskaitų tipas. Tokios ataskaitos beveik visada būdavo neperiodinės, jos rašytos renkant duomenis apie kokį reikšmingą įvykį, pavyzdžiui: prieš ir po suvažiavimo, po SSRS vadovų jubiliejų apdovanojimų ar užsienio vizitų. Taip pat tokios gyventojų nuotaikų informacijos galėjo būti rašomos ir dėl vieno ar kito SSRS vidaus įvykio⁹⁵. Tik kartais informacijos apie įvykusius CK plenumus turėjo tam tikros praktinės prasmės, nes galėjo atspindėti vienokių ar kitokių nuomonių susidūrimą⁹⁶.

Ataskaitos ir informacijos apie gyventojų nuotaikas į SSKP CK buvo rašomos laikantis tam tikrų nerašytų taisyklių. Aptarus problemą, dėl kurios reikalaujama informacijos ir pasidžiaugus sėkmingais eilinio partijos suvažiavimo nutarimų bei penkmečio planų vykdymu, būdavo bandoma apibūdinti vietinės respublikos būklę toje sferoje, kuria domėjosi SSRS centras. Tipiškas galutinis ataskaitų rezultatas būdavo gana apgailėtinos žurnalistinės kokybės tekstas, kuriame vengiant konkrečių skaičių ar tendencijų apibendrinimo būdavo pateikiamas margas įvairių nuomonių, išgirstų pokalbių nuotrupų ir viešų pareiškimų mišinys, turėjęs vaizduoti skirtingų visuomeninių bei tautinių grupių ir skirtingų geografinių respublikos vietovių gyventojų nuomonių spektrą.

Iš vienos pusės, tokias ataskaitas galėjo sukurti bet koks lakesnę fantaziją turėjęs partinis funkcionierius – todėl naudoti tokias ataskaitas kaip realybę atspindinčius šaltinius gali tik visiškai nekritiškas istorikas, iš kitos pusės, išgalvoti, ką vienas šaltkalvis Kaune pasakė kitam, ir nurodyti tų šaltkalvių pavardes bei amžių (o taip buvo rašoma visose ataskaitose), buvo gana rizikinga, dėl to konkrečią medžiagą tokioms informacijoms rašyti buvo galima surinkti ne tik siuntinėjant po respubliką CK instruktorius, agitatorius ar kokius kitokius CK įgaliotinius, bet ir naudojant miestų bei rajonų partijos komitetų darbuotojų surinktą medžiagą. Taip pat tokioms informacinėms pažymoms galėjo būti naudojama ir represinių struktūrų sukaupta medžiaga. 1953 m. sausio 21 d. LTSR MGB vadovas pateikė LKP I ir II sekretoriams antisemitinių ištraukų rinkinį, sudarytą iš liustruotų laiškų, kad pademonstruotų stiprėjančias antisemitines visuomenės nuotaikas⁹⁷.

⁹⁵ Tipiški LKP CK ataskaitų SSKP CK pavyzdžiai iš 1974 m. – buvo domimasi, ką LSSR gyventojai galvoja apie tokius jiems tolimus dalykus kaip SSRS vadovų vizitus į užsienį, apie VDR 25-metį ar Moldavijos SSR 50-metį: *Lietuvos ypatingasis archyvas*. LKP dokumentų skyrius, f. 1771, ap. 249, b. 190, l. 1–3, 10–13, 100–103, 110–115.

⁹⁶ Retas pavyzdys – 1956 10 30 Estijos KP CK I sekretoriaus informacija SSKP CK apie SSKP XX suvažiavimo ir destalinizacijos pradžia, jų atgarsius EKP CK. *Eesti Riigiarhiivi Filiaal*, f. 1, ap. 211, b. 5, l. 108–112.

⁹⁷ Tininis V. *Ibid.*, 307.

Ką 1953 m. iš tiesų galvojo dauguma lietuvių, kurių kas dešimtas buvo įkalin-tas, nužudytas ar deportuotas, Lietuvos sovietinė valdžia ir taip pakankamai gerai ir nesunkiai įsivaizdavo. Tikros informacijos apie realų gyventojų požiūrį į kolūkius, rusus ar komunistus LKP partiniai funkcionieriai niekada nerinko ir SSKP CK nesiuntė. Nepriklausomos ir objektyvios informacijos Maskvai nereikėjo. Tokių ataskaitų rašymas greičiausiai buvo vietinių nomenklatūrininkų lojalumo išban-dymu, nes vietos veikėjams reikėjo pasitelkus politinę intuityją ir pažintis Maskvoje nuspręsti, kokio atsakymo į savo klausimus tikisi Maskvos vadovai⁹⁸.

Visgi vietos partinių nomenklatūrininkų kuriami informaciniai pasakojimai turėjo šokią tokią praktinę vertę. LKP CK atsiųsti informaciniai rašiniai galėjo būti nesunkiai panaudoti kuriant visą SSRS apimančias informacines apžvalgas, kurios vėliau būdavo pateikiamos SSRS vadovams. Dar viena gautos informacijos panaudojimo sfera galėjo būti propagandiniai straipsniai ar viešos sovietinių vei-kėjų kalbos.

Tam tikra išskirtine antisemitinės kampanijos ypatybe buvo ataskaitų rašymo intensyvumas. Estijos KP CK ataskaitas į SSKP CK rašė beveik kasdien kampa-nijos pradžioje ar kas trečią ketvirtą vasario mėnesį. Iš viso per antisemitinę kam-paniją nuo 1953 m. sausio 14 d., kai po sausio 13 d. straipsnio „Pravdoje“ buvo parašyta pirma informacija iš Estijos apie nuotaikas, į SSKP CK buvo parašyta 17 informacijų apie požiūrį į žydus Estijoje, turint omenyje, kad vienam ar kitam paklausimui dažniausiai užtekdavo 2–3 ataskaitų ir informacijų į SSKP CK, toks kiekis atrodo tikrai išskirtinis⁹⁹.

Niekada iki tol tokio intensyvumo informacinio srauto iš sąjunginių respublikų į SSRS centrą nebuvo, nieko panašaus nepavyko aptikti ir vėlesnių susirašinėjimų su SSRS centro institucijomis dokumentuose¹⁰⁰. Toks analogijų neturintis aktyvu-mas liudijo du dalykus: 1) SSKP CK antisemitinę kampaniją suvokė kaip reikšmin-giausią to meto politikos įvykį, 2) į informacijos rinkimą buvo įtrauktas ne tik LKP CK valdymo aparatas, bet ir rajonų bei darbovietėse esančių partinių organizacijų partiniai darbuotojai, kurie turėjo ne tik klausytis ir rinkti išgirstas nuomones, bet

⁹⁸ Kitaip sunku paaiškinti, kodėl būdavo rašomos ataskaitos, kad eilėse stovintys gyventojai džiaugiasi ir pritaria kainų pakėlimui, kaip nutiko informacijoje apie aukso kainų pakėlimą – 1978 03 01 Latvijoje; Latvijos CK informacija SSKP CK. *Latvijas Valsts Arhivs Sociālpolitisko Dokumentu Nodaļa*, f. 101, ap. 43, b. 70, l. 11–13.

⁹⁹ Visos EKP CK informacijos saugomos 1953 m. ypatingojo aplanko byloje. *Eesti Riigiarhiivi Filiaal*, f. 1, ap. 211, b. 2, l. 7–93.

¹⁰⁰ Autoriui teko gana neblogai susipažinti su LKP CK archyve saugomomis kelių dešimtmečių susirašinėjimo tarp LKP CK ir TSKP CK bylomis, esančiomis fonde 1771, tačiau nieko panašaus į antisemitinės kampanijos ataskaitas savo apimtimi ir rašymo dažniu aptikti nepavyko. Nėra jokių analogų ir Latvijos bei Estijos kompartijų CK archyvuose fonduose, esančiose ypatingojo aplanko byloje.

ir patys skaityti informacinius pranešimus, provokuoti vienokius ar kitokius *nuoširdžius* pokalbius.

Baltarusijoje istorikų dėmesį patraukė išlikusios Baltarusijos rajonų partijos komitetų rašytos ataskaitos BKP CK¹⁰¹, tuo tarpu Lietuvoje galima aptikti vien tik LKP CK ataskaitas, rašytas SSKP CK, tokio pat tipo dokumentai išlikę ir Estijos KP CK archyve. Tokią šaltinių būklę greičiausiai nulėmė tai, kad Lietuvoje ir Estijoje informaciją buvo galima surinkti greitai ir nesunkiai naudojant telefonus, į rajonų partijos komitetus siunčiant CK darbuotojus, o gerokai didesnėje Baltarusijoje parankiau buvo naudotis regionines (sričių) partines organizacijas.

Sunku ką nors konkrečiau pasakyti apie tai, ar tokiose ataskaitose pateikiami faktai atitinka tuometinę realybę. Dar sunkiau ką nors pasakyti apie, atseit, respublikos gyventojų pareikštus ir cituojamus teiginius ar sinonimus, kuriais buvo apibūdinami žydai. Šitokio tipo šaltinių redagavimas ir ataskaitų pritaikymas tam, ko tikisi Maskva, yra pernelyg akivaizdūs. Visgi Baltijos respublikose sinonimai vartojami žydų atžvilgiu retai peržengdavo oficialių formuluočių, kurios po sausio 13 d. TASS pranešimo nebuvo ypač korektiškos, ribas. Baltarusijoje pasitaikydavo gerokai grubesnių išpuolių. Lietuvoje ir Estijoje buvo nuosaikiau žiūrima, ką reikėtų daryti su visais žydais, bet Estijoje kildavo muštynių, atsirasdavo užrašų, raginančių mušti žydus, ir net kalbų, kad kilus pogromui reikėtų pakarti vieną ar kitą asmenį¹⁰².

Nepaisant partinės kanceliarinės kalbos šampų ir panašaus vienodo tipo dokumentų rašymo stiliaus, lyginant Lietuvoje, Estijoje ir Baltarusijoje rašytas ataskaitas apie gyventojų nuotaikas, galima pastebėti tam tikrų skirtumų. Sakykim, buvusiose Baltijos šalyse dėl akivaizdžių priežasčių tarp kaltinimų žydams nėra priekaištų dėl jų nedėkingumo SSRS už išgelbėjimą per Antrąjį pasaulinį karą.

Galima pastebėti tam tikrą laipsnišką antisemitinių nuotaikų intensyvumo didėjimą, pabrėžtą ataskaitose, bet kažin ar tai buvo tikrų nuotaikų respublikose atspindys, veikiau falsifikuotas SSKP CK diriguojamos kampanijos efektingumo demonstravimas ar vietos partinių veikėjų noras įtikti vadovybei.

Taigi pastebima, kad 1953 m. antisemitinė kampanija nebuvo ypač originali – propagandai ir antisemitinėms nuotaikoms būdingas gana tipišku folklorinių žydų stereotipų kompleksas, iš esmės mažai besiskyręs nuo XIX a. Rusijos imperijos ar XX a. Vokietijos antisemitinių mitų. Dažniausiai žydai kaltinti, kad jie yra tinginiai ir vengia fizinio bei sunkaus darbo, stengiasi įsitaisyti į kuo geriau apmokamus postus, mėgsta būti viršininkais.

¹⁰¹ Смилевичкий Л. «Дело врачей» в Белоруссии: политика властей и отношение населения (январь–апрель 1953 г.). In *Репрессивная политика советской власти в Беларуси*. Вып. 2. Минск, 2007.

¹⁰² 1953 01 16 ir 01 19 EKP I sekretoriaus Ivano Kėbino informacija SSKP CK. *Eesti Riigiarhiivi Filiaal*, f. 1, ap. 211, b. 2, l. 21, 34.

Kuo ilgiau tęsėsi antisemitinė kampanija, tuo labiau žydai ataskaitose aprašomi kaip kažkokia atskira, savarankiška ir uždara socialinė tautinė grupė, apie kurią rašoma ne kaip apie iš atskirų individų su unikaliomis savybėmis bei patirtimis susijusią bendrumą, bet kaip apie kažkokį kolektyvinį organizmą, kuriam būdingos tam tikros nuo kitų SSRS gyvenančių tautų žydus atskiriančios savybės. Ne tik kokių nors menkai išsilavinusių kolūkiečių ar gamyklų darbininkų kalbose, bet ir pačiose ataskaitose į SSKP CK apie žydus imama rašyti jų tiesiog neskiriant į jokiais kategorijas ir nebandant kur nors ieškoti lojalių, teigiamus jausmus sukeliančių arba bent jau su kitais žydais susijusių žydų atstovų. Ką daryti su žydais irgi buvo rašoma, beveik visada buvo siūlyta žydus pašalinti iš vadovų postų ir išsiųsti į SSRS šiaurę¹⁰³.

Laikui bėgant antisemitinė įtampa informacinėse ataskaitose augo, kaip, matyt, 1953 m. žiemą augo ir realus antisemitizmas visoje Sovietų Sąjungoje. Tačiau nepaisant antisemitinės kampanijos eskalacijos Baltijos kraštuose riba, skirianti kalbas nuo veikimo, peržengta nebuvo arba buitinis antisemitizmas partinių vadovų nepasiekė, tuo metu Baltarusijoje rajonų partijos komitetų ataskaitas tyrinėjęs istorikas Leonidas Smilovickis Baltarusijos visuomenėje (arba Baltarusijos nomenklatūrininkų ataskaitose bei spaudoje) vyravusias nuotaikas gana pagrįstai įvardija kaip masinės psichozės apraiškas¹⁰⁴.

Nei okupuotieji Baltijos kraštai, nei Baltarusija nebuvo išimties SSRS. Amžininkų atsiminimuose iš Rusijos yra duomenų, kad 1953 m. antisemitinės nuotaikos ir visuotinis žydų kaltinimas kenkimu buvo būdingi ne tik eiliniams darbininkams, bet ir su akademinė visuomene susijusiems veikėjams¹⁰⁵, nuo kurių neatsiliko net ir aukšti SSRS nomenklatūrininkai¹⁰⁶.

Stalino mirtis ir prasidėjusi naujos SSRS vadovybės kova dėl valdžios išgelbėjo gydytojų bylos kaltinamuosius ir nutraukė antisemitinę kampaniją. Naujai sukurtos SSRS VRM vadovu tapęs Berija gydytojų bylą panaudojo susidorodamas su ankstesne MGB vadovybe, kuri po 1946 m., Berijai nustojus tiesiogiai vadovauti represinėms struktūroms, ėmė veikti pernelyg nepriklausomai, o 1952 m. tapo jam netgi pavojinga. 1953 m. balandžio 1 d. jis kreipėsi dėl gydytojų kenkėjų reabilitavimo bei išlaisvinimo ir MVD vadovų patraukimo atsakomybėn. Balandžio 3 d.

¹⁰³ Keli tokie pasiūlymai – 1953 EKP I sekretoriaus Ivano Kėbino informacijos SSKP CK. *Eesti Riigiarhiivi Filiaal*, f. 1, ap. 211, b. 2, l. 20–22, 30–35.

¹⁰⁴ *Проявление массового психоза – Смиловицкий Л. «Дело врачей» в Белоруссии: политика властей и отношение населения (январь–апрель 1953 г.).* In *Репрессивная политика советской власти в Беларуси*, 278–281.

¹⁰⁵ Сахаров А. *Ibid.*, 226–227.

¹⁰⁶ Аллилуева С. *Только один год*, 66.

SSKP CK Prezidiumas priėmė nutarimą, kuriame gydytojų byla pavadinta falsifikuota, buvusį MGB vadovą Ignatjevą išvijo iš SSKP CK sekretorių, o iš gydytojos Timošuk atėmė neseniai įteiktą ordiną¹⁰⁷. Gydytojų bylą organizavęs ir iki MGB ministro pavaduotojo iškilęs tardytojas Riuminas buvo suimtas ir 1954 m. sušaudytas, kaip ir jo buvęs viršininkas Abakumovas¹⁰⁸.

Nors turimi šaltiniai neleidžia teigti, kad po gydytojų kenkėjų bylos ir susidorojimo su kaltinamaisiais būtų pereita prie tiesioginių masinių represijų prieš Sovietų Sąjungos žydus, antisemitinės kampanijos masiškumas ir analogijų nei iki tol, nei po to neturintis SSKP CK susidomėjimo žydų būkle intensyvumas leidžia mažų mažiausiai teigti, jog vien tik gydytojų persekiojimu ir žydų pašalinimu iš valstybinių postų ši kampanija pasibaigusi nebūtų.

Taip pat akivaizdu, kad antisemitiniai priekaištai rėmėsi tradiciniais, folklorui artimais kaltinimais žydams ir SSRS rasistinio antisemitizmo nebuvo, tačiau net ir 1953 m. nutraukus antisemitinę kampaniją ir nepradėjus jokių masinių represijų prieš žydus esminių išvadų iš antisemitinės kampanijos SSKP ar SSRS visuomenėje padaryta nebuvo ir menkai slepiamas nepasitikėjimas bei priešiškus žydams tęsėsi dešimtmečiais.

IŠVADOS

1. Antisemitinės nuotaikos, kurių galima aptikti SSRS vadovo Josifo Stalino veikloje, po Antrojo pasaulinio karo įgavo SSRS valstybės politikos bruožų, kurie prasidėjus Šaltajam karui įgijo ir platų mastą ir pritapo prie kovos su Vakarų įtaka SSRS visuomenei kampanija.

2. Susidorojimas su Žydų antifašistiniu komitetu greitai peraugo į 1952–1953 m. gydytojų kenkėjų procesą, kuris netrukus tapo pretekstu visus žydus kaltinti nelobalumu sovietiniam režimui.

3. Tiesioginių ir nenuginčijamų įrodymų, kad antisemitinė kampanija 1953 m. turėjo peraugti į masines, genocido požymių turinčias, antižydiškas represijas, nėra, bet susiklosčiusi SSRS vidaus represinės politikos praktika ir netiesioginiai liudijimai leidžia teigti, kad SSRS visuomenė, jei ne siekė, tai bent jau laukė žydų trėmimo į Sibirą.

4. Sąjunginėse Sovietų Sąjungos respublikose, sprendžiant iš LSSR pavyzdžio, vietos partinė vadovybė, kuri dar iki 1953 m. pradžios antisemitinės kampanijos

¹⁰⁷ 1953 06 25 L. Berijos raštas SSKP CK Prezidiumui. In *Лаврентий Берия: 1953*, 64–66.

¹⁰⁸ Su šiais įvykiais susijusių šaltinių publikacija: *Лаврентий Берия: 1953*, 64–66, 425, 481.

paūmėjimo nuosekliai vykdė prieš žydus nukreiptus SSRS vadovybės nurodymus, papildė kaltinimus vietine medžiaga apie žydų medikų nusikaltimus.

5. Antisemitinės kampanijos rengimo, kontrolės ir koordinavimo pėdsakų sąjunginių respublikose galima rasti specifiniuose partinių archyvų padaliniuose – ypatinguosiuose aplankuose. Juose išliko precedentų dėl jų rašymo intensyvumo neturinčios ataskaitos apie antisemitinės kampanijos atgarsius respublikų visuomenėse, kurias respublikų kompartijų Centro Komitetai rašė SSKP CK.

6. Iš likusių archyvinų duomenų dėl jų rašymo specifikos ir tikslų gana sunku nustatyti tikrą antisemitinių nuotaikų paplitimą to meto SSRS visuomenėse, tačiau jie leidžia konstatuoti nebaudžiamo antisemitizmo nuotaikų plytimo faktą 1952–1953 m. ir tam tikrus požiūrio į žydus skirtumus skirtingose SSRS respublikose.

7. Nors vienareikšmiškai teigti, kad antisemitinė kampanija būtų pasibaigusi masiniais žydų trėmimais negalima, tačiau jos mastas ir archyvinų dokumentų komplekso liekanos sąjunginėse respublikose leidžia teigti, kad vien tik propagandiniais išpuoliais prieš žydus nebūtų apsiribota, ir bent jau dalis SSRS visuomenės buvo pasirengusi be nuostabos ar pasipiktinimo priimti bet kokias žydų tautos represijas.

8. Josifo Stalino mirtis 1953 m. kovo pradžioje antisemitinę kampaniją sustabdė. Stalino politiniai įpėdiniai kaltinimus gydytojams panaikino ir net sudarė sąlygas nubausti ypač pasižymėjusius kampanijos pradininkus, tačiau pati kampanija ir jos kurstytojai oficialiai ir viešai pasmerkti nebuvo, antisemitinės nuotaikos ir jų skleidėjai liko be tinkamo dėmesio, o sukurstytas antisemitizmas įgavo naujas, tik šiek tiek mažiau agresyvias formas.

ŠALTINIAI

Latvijas Valsts Archivs Sociālpolitisko Dokumentu Nodaļa, f. 101.

Eesti Riigiarhiivi Filiaal, f. 1.

Lietuvos ypatingasis archyvas. LKP dokumentų skyrius, f. 1771.

Аллилуева С. *20 писем другу*, New York: Harper & Row, 1967.

Аллилуева С. *Только один год*. New York: Harper & Row Publishers, 1969.

Государственный Антисемитизм СССР. От начала до кульминации, 1938–1953. Москва, 2005. *Источник*, 1997, № 5.

Лаврентий Берия. 1953. Москва: Фонд «Демократия» 1953.

Логинов В. М. *Тени Сталина: Генерал Власик и его соратники*. Москва, Современник, 2000.

Микаян А. *Так было*. Москва: Вагриус, 1999.

Astrauskas V. *Įrėminti laike*. Vilnius: Gairės, 2006.

Samajauskas A. *Ažuolai nebijo vėtrų. Atsiminimai apie Motiejų Šumauską*. Vilnius: Gairės, 2005.

Tarybų Lietuvos enciklopedija. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.

На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых Сталиным (1924–1953 гг.). Москва: Новый хронограф, 2008.

Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Европа. Решения «Особой папки». 1923–1939. Москва: РОССПЭН, 2001.

Правда, 1953 01 13.

Раз Ц. *Несостоявшаяся акция Сталина. Еврейский камертон*, 2002 02 21.

Сахаров А. *Воспоминания: в 2 т*. Москва: Права человека, 1996, т. 1.

Солженицын А. *Архителлаг ГУЛаг*. Paris: YMCA-Press, 1973, t. 1.
Труб И. Депортация готовилась., *Лехаим*, № 8 (112), 2001.
Хренников Т. *Так было*. Москва: Музыка, 1994.
Чув Ф. *Сто сорок бесед с Молотовым*: Из

дневника Ф. Чуева. Москва: ТЕРРА, 1991.
Шейнис З. С. *Провокация века*. Москва, 1992.
Шепилов Д. Т. *Непримкнувший*. Москва, 2001.
Этингер Я. Я. Признания Николая Булганина. *Новое время*, 1993, № 2–3.

LITERATŪRA

Blood Libel Legend. A Casebook in Anti-Semitic Folklore. Ed. A. Dundes. Madison: University of Wisconsin Press, 1991.
Gorlizki Y., Khlevniuk O. *Cold peace: Stalin and the Soviet ruling circle, 1945–1953*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
Litvin A., Keep J. *Stalinism. Russian and Western views at the turn of the millennium*. London and New York: Routledge, 2005.
Medvedev Zh., Medvedev R. *The Unknown Stalin*. London-N. Y.: I. B. Tauris, 2003.
Naumov V. and Rubinstein J. (Eds.). *Stalin's Secret Pogrom*. New Haven and London: Yale Univ. Press, 2001.
Pinkus B. *The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
Pohl J. O. *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949*. Westport, CT: Greenwood Press, 1999.
Polian P. *Against their will: the history and geography of forced migrations in the USSR*. Budapest: Central European University Press, 2004.
Rees E. A. Stalin as Leader, 1937–1953: From Dictator to Despot. In *The nature of Stalin's dictatorship: The Politburo, 1924–1953*. UK: Palgrave Macmillan, 2004.
Taubman W. *Chruščiovas. Žmogus ir jo laikas*. Vilnius: Mūsų knyga, 2008.
The Black Book of Communism. London: Harvard University Press, 1999.
The Cambridge History of Russia, vol. 3. The Twentieth Century. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
Tininis V. Antisemitinės politikos apaiškos Lietuvoje In *Lietuva 1940–1990 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
Watson D. *Molotov: A Biography*. Palgrave Macmillan, 2005.
Weinberg R. *Stalin's Forgotten Zion: Birobidzhan and the Making of a Soviet Jewish Homeland*. Berkeley: University of California Press, 1998.
Weiner A. Nature and Nurture in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism. In *Stalinism: the essential readings*. USA: Blackwell Pub, 2003.

Авторханов А. *Загадка смерти Сталина*. Франкфурт-на-Майне: Посев, 1976.
Айзенштат Я. *О подготовке Сталиным геноцида евреев*. Иерусалим, 1994.
Барсенков А. С., Вдовин А. И. *История России: 1917–2004*. Москва: Аспект пресс, 2005.
Боханов А. Н., Горинов М. М., Дмитренко В. П. *История России. XX век*. Москва, 2001.
Валиуллин К. Б., Зарипова Р. К. *История России. XX век. Часть 2*. Уфа: РИО БашГУ, 2002.
Жуков Ю. Н. *Сталин: тайны власти*. Москва: Вагриус, 2005.
Костырченко Г. В. *В плену у красного фараона*. Москва: Международные отношения, 1994.
Костырченко Г. В. *Сталин против „космополитов“: Власть и еврейская интеллигенция в СССР*. Москва: РОССПЭН, 2010.
Костырченко Г. В. *Тайная политика Сталина, власть и антисемитизм*. Москва, 2001.
Лясс Ф. *Последний политический процесс Сталина или несостоявшийся юдоцид*. Москва–Иерусалим, 2007.
Медведев Р. *Ближний круг Сталина. Соратники вождя*. Москва: Эксмо, Яуза, 2005
Радзинский Э. *Сталин*. Москва: Вагриус, 1998.
Рубин Н. *Лаврентий Берия. Мифы и Реальность*. Москва–Смоленск: Олимп, 1998
Сарнов Б. *Случай Эренбурга*. Москва: Текст, 2004.
Смиловицкий Л. «Дело врачей» в Белоруссии: политика властей и отношение населения (январь–апрель 1953 г.). In *Репрессивная политика советской власти в Беларуси*. Вып. 2. Минск, 2007.
Соколов А. Тяжелыникова В. *Курс советской истории 1941–1999*. Москва: Высш. Шк, 1999.
Стецовский Ю. *История советских репрессий*. Москва: Знак-СП, 1997.
Фатеев А. *Образ врага в советской пропаганде, 1945–1954 гг.* Москва: ИРИ РАН, 1999.
Фицпатрик Ш. *Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город*. Москва: РОССПЭН, 2008.

Kastytis Antanaitis

THE ANTI-SEMITIC CAMPAIGN OF 1952-1953 IN THE UNION
OF SOVIET SOCIALIST REPUBLICS

SUMMARY. The anti-Semitism of the Soviet leader Joseph Stalin became, at the beginning of the Cold War, an anti-Semitic paranoia and took on the most radical form during the campaign against Western influence on Soviet society. Soon after the destruction of the Jewish Antifascist Committee, the Doctors' Plot campaign was launched at the end of 1952; it soon became a perfect basis for blaming all Jews as disloyal to the Soviet regime. In the republics of the USSR the local Communist leaders supported the anti-Semitic campaign in Moscow with allegations about Jewish medical crimes at the local level.

Despite much circumstantial evidence and many testimonies there still is no strong basis for the conclusion that the anti-Semitic campaign of 1952-1953 would soon turn into a large-scale repression campaign or wholesale genocide of the Jewish population in the USSR, but the clear anti-Jewish policy and the Soviet practice of the mass repression of nations leaves little doubt that the Soviet society was mentally prepared for the deportation of Jews to Siberia.

The Soviet regime practiced constant archive purge campaigns, and documents about politically sensitive issues or regime crime were destroyed on a regular basis. Despite all regime efforts, some traces of anti-Semitic campaign preparation, control, and coordination may be found not in the central state institutions of the USSR but in the Communist Party archives of the republics. At the republican level Communist party Central Committees some top secret documents of the anti-Semitic campaign of 1953 were preserved in specific archive units, the so-called *Osobaja Papka*.

In the USSR the reports of local party leaders to Moscow always described never-existing enthusiastic popular support for Soviet policies; thus the true scale of anti-Semitism in society can't be determined on the basis of such sources. But they demonstrate that local Soviet institutions supported the spread of anti-Semitism during the infamous Doctors' Plot campaign of 1953. They also permit the conclusion that any anti-Semitic campaign would not be limited to negative propaganda and at least part of Soviet society was ready to accept some repression of Jews.

Joseph Stalin's death in 1953 put an early end to the anti-Semitic campaign. Soon Stalin's political heirs quashed charges against the doctors and even punished a few distinguished instigators of the campaign, but there was no official and public condemnation of that anti-Semitic campaign. Thereupon anti-Semitism became less aggressive but still remained very strong in the USSR.

KEYWORDS: anti-Semitism, European history of the 20th century, Jews, Joseph Stalin, history of the USSR, mass deportations, political repression, Soviet nationalities policy, Stalinism, the Doctors' Plot, the Lithuanian Soviet Socialist Republic, The Soviet occupation of the Baltic States.